

کتابی ارزشمند در فضایل امیرالمؤمنین (ع)

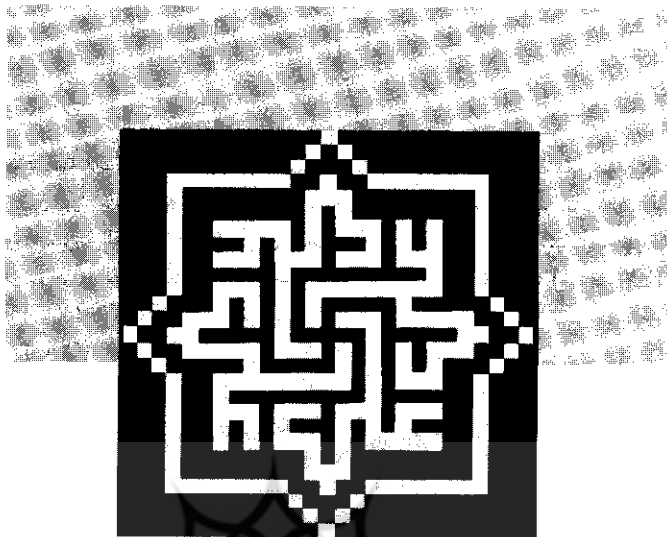
• علی یزدی

■ محاسن الازهار فی فضایل امام الابرار
■ حمید بن احمد محلی
■ با کوشش محمد باقر محمودی

اشاره: نگارش آثاری در فضایل اهل بیت و به نحو خاص امیرالمؤمنین علی علیه السلام به هیچ رو به شیعیان محدود نبوده و از دیرباز علمای زیدی، حنفی و شافعی در منقبت علی (ع) آثار مهمی تألیف کرده‌اند. مرحوم سیدعبدالعزیز طباطبایی در کتاب ارزشمند اهل البیت فی المكتبة العربية (قم، ۱۴۱۷) مشخصات ۸۵۶ کتاب را که اهل سنت در فضایل اهل بیت نگاشته‌اند، معرفی و نسخه‌شناسی کرده‌است. کتابی که اینک مروری بر مطالب با اهمیت آن خواهیم داشت، اثری از عالم زیدی، حمیدبن احمد محلی (متوفی ۶۵۲ ق)، است که از عالمان نامدار زیدی است و کتابی مهم در تاریخ امامان زیدی به نام الحدائق الوردیة نیز تألیف کرده است.

عالم زیدی، ابراهیم بن قاسم المؤید بالله (متوفی ۱۱۵۲ ق) در کتاب ارزشمند خود، طبقات الزیدیة الکبری در جزء سوم که به نام «بلوغ المرادالی معرفة الاستاد» نیز مشهور است، شرح حال نسبتاً کاملی از محلی آورده است. به نوشته وی محلی نزد عالمان برجسته زیدی چون المنصور بالله عبدالله بن حمزه (متوفی ۶۱۴ ق)، محمدبن احمدبن الولید قرشی، احمد بن حسن رصاص، علی بن احمد کوع، عمران بن حسن، عمرو بن جمیل التمدی، شیخ تاج‌الدین زیدبن احمد (یا احمد بن احمد) بیهقی که در سال ۶۱۰ ق. به یمن رفته بود و نزد اسماعیل حصرمی شافعی تلمذ کرده بود. محلی نزد این افراد علاوه بر درک تألیفات خود آنها به طریق سماع و اجازه، آثار عالمان پیشین زیدیه را نیز دریافت کرده بود. برای مثال وی در ذی القعدة سال ۶۱۰ در کحلان تاج‌الدین، شرح نهج البلاغه تألیف علی بن ناصر حسینی سرخسی، عالم زیدی ایران را از راوی آثار وی و اکثر آثار زیدیه ایران در یمن، فقیه نامور

زیدیه از حیث کلامی، میراث‌دار آنها بودند و عامل مهم تر شکل‌گیری حرکت مطرفیه در یمن بود. عالمان زیدی ایران از حیث فقهی یا پیرو آرای ناصر اطروش (متوفی ۳۰۴) یا برادران هارونی بودند و از نظر کلامی متأثر از مکتب کلامی بصره و آرای قاضی عبدالجبار معتزلی (متوفی ۴۱۵ ق)؛ در حالی که عالمان زیدی یمن، در فقه از آرای امام قاسم بن ابراهیم ارسی (متوفی ۲۴۵) و آرای کلامی معتزله بغداد پیروی می‌کردند. وجود اختلاف میان معتزله بصره و بغداد در جامعه زیدیه یمن به شکل‌گیری دو جریان مخترعه یا پیروان مکتب بصره و مطرفیه، پیروان مکتب بغداد، منتهی شد. عالمان مخترعه که قدرت سیاسی را نیز در اختیار داشتند، از عالمان زیدی ایران دعوت کردند تا به یمن رفته و آرای کلامی مکتب بصره را با انتقال میراث موجود در نزد خود و تألیف آثاری جدید اشاعه دهند. همچنین برخی از عالمان یمنی چون قاضی جعفر بن عبدالسلام موری (متوفی ۵۷۳) نیز در سفری به مناطق عراق و نواحی جبل به گردآوری آثار زیدیه ایران پرداختند. حاصل سفر این فرد اخیر آن بود که اینک بخش اعظم تراث زیدیه ایران به لطف این فرد باقی و در کتابخانه‌های یمن موجود است. تأملی در کتاب محلی نیز مؤید تحلیل فوق است. برخی از مصادری که محلی در تألیف محاسن الازهار از آنها بهره برده، چنین است:

مناقب امیر المؤمنین علیه السلام

عالم نامدار مالکی، علی بن محمد بن طیب مشهور به ابن مغازلی (متوفی ۴۸۳) کتاب مهمی به نام مناقب امیر المؤمنین علیه السلام نگاشته که حاوی ۴۶۷ حدیث در فضایل علی (ع) است. سند محلی در روایت این کتاب چنین است: «أخبرنا به الفقيه الاجل الزاهد العالم المجاهد بهاء الدين ابوالحسن علي بن احمد بن الحسين الكوع رضی الله عنه مناولة و اجازة قال:

زیدی تاج‌الدین زید بن احمد بیهقی بروقی سماع کرده بود. همچنین نهج البلاغه را از عالم نامدار ایرانی، مرتضی بن سراهنگ مرعشی به سماع وی از عالمان زیدی نیشابور به مؤلف دریافت کرده بود. مهم‌ترین آثار محلی را چنین یاد کرده‌اند:

۱. الحدائق الوردية فی مناقب ائمة الزيدية. این کتاب شرح حال امامان زیدی است و تا زمان عبدالله بن حمزه را در برمی‌گیرد. این کتاب سال‌ها قبل به صورت عکسی به چاپ رسید و متن تحقیق شده آن را نیز به تازگی مؤسسه امام زیدین علی به چاپ رسانده است.

۲. عمدة المسترشدين فی اصول الدين. این کتاب کلامی در چهار جلد تألیف شده است. در جامع کبیر صنعاء به شماره ۵۶۸، جلد اول و دوم به تاریخ کتابت قرن ششم، یعنی زمان مؤلف، جلد‌های دوم و سوم در یک مجلد در همان کتابخانه به تاریخ ۶۳۹ به شماره ۵۷۰ باقی است. این کتاب را محقق یمنی، عبدالله بن حمود، در دست تحقیق دارد.

۳. محاسن الازهار فی فضائل امام الازرار. در جامع کبیر صنعاء به شماره‌های ۶۸۴، ۶۸۵، ۲۰۲۵ و جامع الغریبه به شماره‌های ۱۷۳، ۱۷۴، بریتیش میوزیم Or.3820 و دیگر کتابخانه‌های خصوصی یمن موجود است. متن این کتاب را محمد باقر محمودی به چاپ رسانده که موضوع این نوشتار است [برای فهرست کامل آثار محلی و مکان‌های آنها بنگرید به عبدالله بن عباس الوجیه، مصادر التراث فی المکتبات الخاصة فی الیمن]. اهمیت خاص کتاب محاسن الازهار در نقل قول‌های فراوان آن از متون کهن‌تر است. محلی در اغلب موارد سلسله سند خود به این آثار را نیز ذکر کرده است و این نشان دهنده انتقال میراث زیدیه ایران به یمن در قرن‌های پنجم و ششم است. به واقع دو عامل مهم در مهاجرت عالمان زیدی از ایران به یمن وجود دارد. نخست فشارهای موجود بر زیدیه به واسطه مخالفت با معتزله که

نزهة الانصار و محاسن الآثار ابن مهدی مامطیری و دیگری نقل اقوال عارفان خراسانی قرن دوم تا چهارم است که در سراسر این کتاب چنین اقوالی به وفور آمده است. محلی از این کتاب نیز بهره برده و مطالبی از آن نقل کرده است (ص ۱۶۴، ۱۹۸، ۳۰۸، ۳۱۰، نیز ص ۵۰۷).

حدثنا عفيف الدين علي بن محمد بن حامد اليميني الصنعاني قال حدثنا ابوالحسن علي بن ابي الفوارس بن ابي اليزاز بن الترفيه قال حدثنا القاضي الأجل العدل عز الدين هبة الكريم بن الحسن بن الفرخ بن حبان بن شهر الله الأصم رجب في سنة ۵۷۱ قال انباني جدی القاضي أبو عبد الله محمد بن علي بن محمد جبائی الخطيب...» (ص ۴۴-۴۵، ۷۵-۷۶ نیز بنگرید به: ص ۱۰۶، ۱۱۶، ۱۷۱، ۳۰۳، ۳۲۱، ۳۲۵-۳۲۸).

مانزل من القرآن في اهل البيت

گردآوری آیاتی که شأن نزول آنها درباره اهل بیت بوده است، یکی از حوزه های مورد علاقه عالمان مسلمان بوده است و آثار فراوانی با این عنوان تألیف شده که برخی از آنها باقی مانده اند (برای فهرستی از این آثار بنگرید به: سید عبدالعزیز طباطبایی، اهل البيت في المكتبة العربية، ص ۴۴۵-۴۵۵). یکی از این آثار، کتاب مانزل من القرآن فی علی (ع) تألیف عالم زیدی حسین بن حکم جبری (متوفی ۲۸۶) است که آثار او به نحو مستقل باقی مانده و در آثار فراوانی چون شواهد التنزیل حسکائی و امالی خمیسینه تألیف المرشد بالله نقل هایی از آن آمده است. محلی مواردی از این کتاب را به واسطه امالی خمیسینه المرشد بالله نقل کرده است (ص ۳۳۱).

الامالی هارونی

ابوطالب یحیی بن حسین هارونی (متوفی ۴۲۴ ق) عالم نامدار زیدی، کتاب مهمی در حوزه امالی نگاری تألیف کرده که امروز متن آن به ترتیب قاضی جعفر بن عبدالسلام باقی است و یکبار در بیروت نیز به چاپ رسیده است. از نکات با اهمیت کتاب امالی هارونی می توان به نقل قول هایی از کتاب الاشعئیات (با به تعبیر ابن طاووس روایة الانباء عن الآباء من آل رسول الله یا اهل البيت) به روایت ابوالحسن علی بن محمد بحری که در سال ۳۵۰ برای هارونی از برادر ناصر اطروش، از حسین بن علی، روایت کرده، اشاره کرد (تیسیر المطالب، ص ۱۶۵، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۲، ۲۴۱، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۵۳، ۳۲۴، ۳۲۳، ۳۵۳، ۳۵۵، ۴۲۹). محلی از این کتاب به طریق قاضی جعفر روایاتی نقل کرده است (ص ۳۴۰، ۳۴۹، ۳۳۰، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۵۱-۲۸۷).

الاکفار و التفسیق

ابوالقاسم اسماعیل بن احمد بستنی، از عالمان نامدار زیدی کتاب های مهمی چون المراتب (الدرجات) و الرد علی اسماعیلیه و الاکفار و

اعلام نهج البلاغه

این اثر یکی از شروح کهن نهج البلاغه و تألیف عالم زیدی ایرانی علی بن ناصر حسینی است که در جای دیگر به تفصیل درباره وی و اهمیت کتابش در بین شروح نهج البلاغه سخن گفتیم. این کتاب به کوشش آقای عزیزالله عطاردی به چاپ رسیده است. محلی در ص ۱۹۶ مطلبی از این کتاب نقل کرده است. ظاهراً مصحح محترم از چاپ کتاب اطلاعی نداشته اند و مطلب را به کتاب اعلام نهج البلاغه ارجاع نداده اند.

المحیط بالامامة

در تاریخ مجادلات امامیه و زیدیه، دو کتاب اهمیت بسیار داشته اند. کتاب نخست به نام الدعامة فی تثبیت الامامة تألیف عالم نامدار زیدی، ابوطالب یحیی بن حسین هارونی (متوفی ۴۲۴) است که به چاپ نیز رسیده است. مأخذ اصلی که هارونی اطلاعات و ایرادات خود را از آن گرفته، احتمالاً کتاب مهم ابوزید عیسی بن احمد علوی به نام الاشهاد باشد که متن این کتاب به تفاریق در کتاب نفس ابوزید علوی به قلم عالم نامور امامی ابن قبه (متوفی قبل از ۳۱۹ ق) در کتاب کمال الدین و تمام النعمه باقی است. بر این کتاب هارونی، عالم زیدی ایرانی ابوالحسن علی بن الحسین بن محمد الزیدی مشهور به شاه سرببجان شرحی به نام المحیط بالامامة یا المحیط بأصول الامامة علی مذهب الزیدیه نگاشته که در نسخه های خطی باقی مانده است. محلی از این کتاب بهره برده ولی سلسله سند خود را به مؤلف ذکر نکرده است (ص ۳۲۳، ۳۹۲، ۳۹۴).

الاعتبار و سلوة العارفين

الموفق بالله الحسین بن اسماعیل جرجانی (متوفی حدود ۴۳۰ ق) کتاب مهمی در زهد و آداب معامله به نام الاعتبار و سلوة العارفين نگاشته است. این کتاب از جنبه های فراوانی اهمیت دارد که مهم ترین آنها، نقل خطبه ها و کلمات حضرت امیر علیه السلام به اسنادی کهن، خاصه به روایت از کتاب

التفسيق نگاشته است. محلی از کتاب الاكفر و التفسيق وی چند نقل قول آورده است (ص ۲۹۵-۲۹۶، ۴۶۳).

الامالی

المؤید بالله احمد بن حسین هارونی (متوفی ۴۱۱ق) نیز امالی مشهوری به نام امالی الصغری دارد که به چاپ نیز رسیده است. محلی از این کتاب چند روایت نقل کرده است. طریق وی در نقل از این کتاب به روایت قاضی جعفر است. ابراهیم بن قاسم در طبقات خود در شرح احوال عالم زیدی عبدالوهاب المان (متوفی بعد از ۴۹۶ ق) نوشته است: «عبدالوهاب بن ابی العلاء بن بعدویة صنعاء بضم الموحدة و سكون المهملة و ضم المهملة الثانية و سكون الواو و فتح التحتية مثناه ثم ماء المان. قال: أخبرنا بامالی السيد المؤید بالله احمد بن الحسين الهارونی الأستاذ الرئيس علی بن الحسين بن محمد بن الحسين بن مردک فی الجامع العتيق بالری فی ذی القعدة سنة ۴۹۶ بقراءته علينا. قال: أخبرنا والدي، قال أخبرنا سليمان بن جاوک قال

أخبرنا المؤید بالله - عليه السلام - و رواة عنه القاضي احمد بن ابی الحسن الكندی قال أخبرنا الشيخ عبدالوهاب قراءة عليه فی مدرسة شجاع الدين فی شهر شوال فی سنة ۵۴۰ (یا ربیع الأول سال ۵۴۳ در نسخه ای دیگر)». محلی از این کتاب روایاتی نقل کرده است (ص ۹۹-۱۰۰، ۵۷۵).

الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین

ابوعلی حسن بن علی بن الحسن صفار عالم زیدی قرن پنجم کتابی در فضائل علی علیه السلام به نام الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین تألیف کرده است. ابراهیم بن قاسم در اشاره به وی می نویسد: «الحسن بن علی الصفار، ابوعلی القاضی، مؤلف الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین [علی] علیه السلام، روی عن قاضی القضاة (عبدالجبار بن احمد) و غیره، و روی عنه تألیفه المذكور ابوطاهر محمد بن عبدالعزیز بن ابراهیم الزعفرانی، ذكره ابن حمید والکندی فی مسنده». مواردی که محلی از این کتاب نقل کرده چنین است (ص ۱۰۵-۱۸۴، ۱۸۵، ۲۰۱).

صحیفة الرضا

یکی از مشهورترین مجموعه های حدیثی مشترک میان شیعه و اهل سنت، کتاب صحیفة الرضا است. این کتاب به تدوین های مختلفی متداول بوده است. دو طریق مشهور در روایت این کتاب نخست طریق عبدالله بن

احمد بن عامر و دیگری داود بن سلیمان غازی [الغزاة] بوده است. محلی طریق خود به این کتاب را با نقلی از آن چنین آورده است: «أخبرنا به الشيخ العالم العابد محیی الدین - قدس الله روحه فی الجنة - قراءة عليه قال: حدثنا القاضي الأجل الامام شمس الدین جعفر بن احمد بن ابی یحیی رضوان الله عليه قراءة قال: حدثنا القاضي الامام ابوالعباس احمد بن الحسن بن احمد اسعده الله بقراءته علينا قال: أخبرنی الفقیه الامام الحسن بن علی بن ابی طالب الفرزادی [إجازة - و هو المعروف بخاموش - قال: حدثنا الشيخ الرئيس الأجل قاضی القضاة الامام رئیس الرؤساء شیخ الاسلام أبونصر أحمد بن محمد بن صاعد رحمه الله بالری فی دار قاضی القضاة أبی العلاء صاعد بن یحیی فی ۱۷ من شهر صفر سنة ۴۰۸، أخبرنا الشيخ الزاهد أبونصر عبدالواحد بن هبيرة العجلی القزوینی رحمه الله بحمدان قال حدثنا القاضي ابوالحسن علی بن سعید قال حدثنا ابوالحسن علی بن محمد بن مهرویه البزاز قال حدثنا داود بن سلیمان الغازی...» (ص ۲۸۰). متن این حدیث با تفاوت اندکی در صحیفة الرضا (ص ۷۷) آمده است. ظاهراً تنها طرق روایت این کتاب متفاوت بوده و متن یکی بوده است.

العمدة ابن بطریق

یحیی بن حسن بن حسین مشهور به ابن بطریق عالم امامی، کتاب مهمی در حوزه فضایل نگاری اهل بیت به نام العمدة دارد. ویژگی خاص کتاب وی در تألیف آن از روایات اهل سنت است. این کتاب از مصادر محلی بود و از آن با این سلسله سند نقل قول کرده است: «أخبرنا الفقیه الفاضل بهاء الدین ابوالحسن علی بن احمد بن الحسين رضی الله عنه إجازة و مناولة قال: أخبرنا عقیف الدین علی بن محمد بن حامد الیمنی الصنعانی مناولة فی سابع عشر من ذی الحجة من سنة ۵۹۸ قال: أخبرنا یحیی بن الحسن بن الحسين بن علی بن محمد البطریق الاسلامی العلی بمحرسة الحلب فی غرة جمادى الاول من سنة ۵۹۶ قراءة عليه قال...» (ص ۹۶-۹۷ در العمدة، ۱۰۰-۱۰۱، محاسن الازهار، ص ۳۰۵-۳۰۷، العمدة س ۱۲۰-۱۲۱).

منابع محلی به موارد فوق محدود نیست. برای مثال وی از آثار یون مسند امام زید بن علی (ص ۶۰۲-۶۰۳) و امالی ظفر بن داعی (نک: طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱ ص ۵۳۹؛ محلی، ص ۳۵۳) اشاره کرد. کتاب حاوی نکات مهم دیگری چون اختلاف آرای فقهی زیدیه (ص ۲۹۳-۲۹۴)، مطرفیه (۳۵۶، ۳۵۸) و اقوالی از حاکم جشمی (ص ۲۹۶، ۳۸۲-۳۸۴، ۳۸۵) است.